

Barbara Borusiak

Dylematy i wyzwania ekonomii postwzrostu – perspektywa konsumentów, państwa i przedsiębiorstw

Dilemmas and challenges of post-growth economics: consumers', state's and businesses' perspectives

The article provides an analysis of the concept of post-growth, presented as an alternative to the current growth paradigm, which is considered the most fundamental in the modern economy. Due to its widespread implementation, natural resources are being used to an extent that destroys the balance of the Earth's environment. The purpose of the article is to try to answer three questions concerning: the reasons for the destructive nature of the expansionism that characterises the world's dominant (at least in the Western world) socio-economic system based on the concept of economic growth, the nature of the post-growth idea and the challenges it generates for consumers, entrepreneurs and the state.

DOI	https://doi.org/10.31268/StudiaBAS.2023.09
Słowa kluczowe	ekspansjonizm kapitalizmu, postwzrost, konsumenci, państwo, przedsiębiorcy
Keywords	expansionism of capitalism, post-growth, consumers, state, entrepreneurs
O autorce	doktor hab., prof. UEP, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu • ✉ barbara.borusiak@ue.poznan.pl • https://orcid.org/0000-0003-0672-1135

Artykuł został udostępniony na licencji Creative Commons – Uznanie Autorstwa 3.0 Polska (CC BY 3.0 PL).

Wstęp

Zmiany klimatu Ziemi, zgodnie z ustaleniami zawartymi w raportach Międzyrządowego Panelu ds. Zmian Klimatu, mają charakter antropogeniczny¹. Działalność gospodarcza człowieka – przemysł, transport, rolnictwo – powoduje emisję gazów cieplarnianych (dwutlenku węgla, metanu, podtlenku azotu i in.) bardzo silnie wpływających na klimat. To wielkie wyzwanie dla wielu dziedzin i dyscyplin nauki, m.in. dla ekonomii – dyscypliny, której przedmiotem badań jest gospodarowanie ograniczonymi zasobami w perspektywie nieograniczonych potrzeb ludzkich, z czego wynikają wskazania dotyczące sposobu dysponowania zasobami, w tym naturalnymi. Co więcej, ekonomia w ujęciu normatywnym pełni w rozwoju gospodarczym funkcję katalizatora postępu gospodarczego deklaratywnie przyczyniającego się do wzrostu dobrobytu ludzkości². Takie pojmowanie natury ekonomii implikuje jej zadanie formułowania zaleceń, w których interes jednostki nie może być jednak realizowany kosztem interesu ogółu. Ekonomia jest dyscypliną

1 *Climate Change 2022. Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, red. P.R. Shukla, J. Skea, Cambridge University Press, Cambridge–UK–New York 2022.

2 M. Gorynia, *O pięknie nauk ekonomicznych*, „Biuletyn PTE” 2018, nr 4(83), s. 21–28.

nauki, której teorie mają zasięg co najwyżej średni³, konieczna jest zatem ostrożność w formułowaniu zaleceń dla polityki gospodarczej, jako że ich konsekwencje dotyczą milionów ludzi. Wreszcie w ekonomii, podobnie jak w wielu innych dyscyplinach nauki, istnieje skłonność do ortodoksji polegającej na kreowaniu dominującego paradygmatu. Zjawisko to nie jest samo w sobie czymś złym, wprost przeciwnie – jest przejawem przyjęcia pewnego konsensusu poznawczego. Jeśli jednak dominująca teoria już nie przystaje do rzeczywistości i/lub ma niebezpieczne następstwa, wówczas może być to zjawisko groźne. Tego rodzaju oceny są formułowane w odniesieniu do doktryny neoliberalnej, która w wielu państwach świata stała się treścią tzw. ekonomii głównego nurtu i wyznaczyła dominujący sposób myślenia ekonomistów i polityków gospodarczych⁴. Jednym z filarów tej doktryny jest dążenie do wzrostu gospodarczego, dla którego nie zdefiniowano żadnego limitu. Wobec krytyki tego podejścia, zapoczątkowanej jeszcze w XX w., a nasilającej się w pierwszej dekadzie XXI w., jest poszukiwana alternatywa dla aktualnie obowiązujących zasad funkcjonowania systemu społeczno-gospodarczego.

Celem artykułu jest próba udzielenia odpowiedzi na trzy pytania: o przyczyny destruktywnego charakteru ekspansjonizmu, którym charakteryzuje się dominujący w świecie (przynajmniej tym zachodnim) system społeczno-gospodarczy oparty na koncepcji wzrostu gospodarczego, o naturę idei postwzrostu jako remedium na kryzys klimatyczny oraz o wyzwania, jakie generuje postwzrost dla konsumentów, przedsiębiorców i państwa.

Rabunkowa eksploatacja zasobów Ziemi

Współczesna cywilizacja zużywa zasoby w takim tempie, że nie będzie możliwe pozostawienie ich przyszłym pokoleniom w ilości, w jakiej są dostępne dla ludzi aktualnie żyjących. W 1971 r. po raz pierwszy ustalono dzień ekologicznego długu, czyli moment wyczerpania naturalnych zasobów Ziemi, które planeta może odbudować w ciągu 365 dni. Wtedy ten dzień przypadł na 25 grudnia, w 2022 r. – na 28 lipca, a w Polsce ten dzień przypadł na 2 maja⁵. Jeśli sposób prowadzenia działalności gospodarczej oraz konsumpcji pozostanie bez zmian, to do 2050 r. dzień ekologicznego długu wypadnie na koniec kwietnia, co można zilustrować stwierdzeniem, że ludzkość będzie wtedy potrzebowała trzech planet do zaspokojenia swoich potrzeb konsumpcyjnych.

Najważniejszymi zasobami odnawialnymi na Ziemi są: powietrze, gleby, zbiorowiska roślinne, w tym lasy, woda, łowiska i zasoby ryb, zasoby genetyczne i gatunki dziko żyjące oraz krajobraz o wysokich walorach naturalnych i kulturowych. Przy umiarkowanej eksploatacji zasoby te mają szansę się regenerować, a ludzie mogą korzystać z nich przez wieki i tysiąclecia. Nieste-

3 Koncepcję teorii średniego zasięgu stworzył R. Merton, który odniósł ją do socjologii. Wyróżnikiem teorii tego rodzaju jest to, że dotyczy zjawisk społecznych, których nie da się generalizować w skali globalnej (R. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 68–70). Teorie formułowane w obrębie ekonomii i finansów (trzymając się nomenklatury dyscyplin) odnoszą się do zjawisk społecznych, więc może ich dotyczyć atrybut średniego zasięgu.

4 E. Mączyńska, P. Pysz, *Liberalizm, neoliberalizm i ordoliberalizm*, „Ekonomista” 2014, nr 3, s. 221–247.

5 *Earth Overshoot Day*, <https://www.overshootday.org/> [dostęp: 14 czerwca 2023 r.].

ty, nadmierna eksploatacja zasobów naturalnych, będąca rezultatem działalności człowieka⁶, prowadzi do ich bezpowrotnej degradacji. Morza i oceany są zagrożone przełowieniem⁷, co oznacza, że duża część światowej populacji ryb jest nadmiernie uszczuplona lub zagrożona wymarciem. Postępujący, w następstwie zwiększonej absorpcji CO₂ oraz wzrostu temperatury, poziom kwasowości wody morskiej powoduje, że wielu organizmom morskim (np. koralowcom i ostrygom) grozi zagłada⁸. Ziemia staje się jałowa – co najmniej jedna trzecia gleb jest poważnie zdegradowana⁹. Intensywnie postępuje deforestacja Ziemi, szczególnie obszarów Amazonii¹⁰. Tylko w latach 1990–2020 z jej powierzchni zniknęło ok. 420 mln ha lasów, czyli obszar większy niż Unia Europejska. Aż za 80% globalnego wylesiania odpowiada ekspansja rolnictwa. Lasy są wycinane w celu pozyskiwania kolejnych terenów pod hodowlę bydła i uprawę paszy dla zwierząt. Trzeba także zwrócić uwagę na to, że zasoby częściowo są wykorzystywane bezproduktywnie, np. znaczna część wyprodukowanej żywności jest marnowana. W skali świata to prawie miliard ton żywności rocznie (czyli ok. 17% światowej produkcji żywności), z czego ponad 60% strat jest przypisywanych gospodarstwom domowym¹¹. Także w Polsce gospodarstwa domowe mają największy, wynoszący 60,17%, udział w marnowaniu żywności¹². Innym przejawem rozrzutności jest to, że ponad 90% plastikowych opakowań jest używanych tylko raz, zatem rocznie surowce o wartości ok. 100 mld dol. stają się odpadami, a generowane przez nie negatywne efekty zewnętrzne szacuje się na 40 mld dol.¹³

Natura i źródło ekspansjonizmu w kapitalizmie

Te wszystkie niebezpieczne dla ludzkiego dobrostanu zjawiska mają istotny związek z rozwojem gospodarki światowej, w szczególności od czasów pierwszej rewolucji przemysłowej, czyli od końca XVIII w. Epoka wynalazków była także czasem wypierającego feudalizm dynamicznego rozwoju kapitalizmu jako systemu społeczno-gospodarczego opartego na prywatnej własności środków produkcji, nominalnej wolności osobistej (umożliwiającej dynamiczny wzrost liczby

6 P. Banaszyk et al., *Przestanki modyfikacji wybranych koncepcji ekonomicznych na skutek pandemii COVID-19*, „Gospodarka Narodowa” 2021, nr 1(305), s. 53–86, <https://doi.org/10.33119/GN/132485>.

7 W. Brocki, *Odpowiedzialna eksploatacja zasobów naturalnych na przykładzie rybołówstwa*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2015, nr 377, s. 252–266, <https://doi.org/10.15611/pn.2015.377.18>.

8 C. Garcia-Soto et al., *An Overview of Ocean Climate Change Indicators*, „Frontiers in Marine Science” 2021, nr 8(642372), <https://doi.org/10.3389/fmars.2021.642372>.

9 R. Lal, *Restoring Soil Quality to Mitigate Soil Degradation*, „Sustainability” 2015, nr 7, s. 5875–5895, <https://doi.org/10.3390/su7055875>.

10 V.H.F. Gomes et al., *Amazonian Tree Species Threatened by Deforestation and Climate Change*, „Nature Climate Change” 2019, nr 9, s. 547–553, <https://doi.org/10.1038/s41558-019-0500-2>.

11 H. Forbes, T. Quested, C. O'Connor, *Food Waste Index Report 2021*, United Nations Environment Programme, Nairobi 2021, <https://www.unep.org/resources/report/unep-food-waste-index-report-2021>.

12 S. Łaba et al., *Próba oszacowania strat i marnotrawstwa żywności w Polsce*, „Przemysł Spożywczy” 2020, t. 74, nr 11, s. 10–18, <https://doi.org/10.15199/65.2020.11.2>.

13 E. Jastrzębska, *Gospodarka o obiegu zamkniętym – nowa idea czy stare podejście? Dobre praktyki społecznie odpowiedzialnych przedsiębiorstw*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2017, nr 491, s. 220–234, <https://doi.org/10.15611/pn.2017.491.21>.

pracowników najemnych zasilających fabryki) oraz rynku jako mechanizmu, przez który dokonuje się alokacja zasobów w gospodarce. Podstawą rozwoju systemu kapitalistycznego stały się fabryki, które zastąpiły wcześniej działające manufaktury¹⁴.

Jak można opisać mechanizm działania przedsiębiorstwa w warunkach ustroju kapitalistycznego? Zgodnie z neoklasyczną teorią przedsiębiorstwa celem jego działalności jest maksymalizacja zysku¹⁵. Mimo że stworzono wiele innych teorii przedsiębiorstwa¹⁶, chęć maksymalizacji korzyści z jego posiadania nadal określa sens jego istnienia, co więcej, przyjęła ona postać strukturalnego imperatywu wzrostu. Znajduje to wyraz w zasadzie alokacji kapitału, zgodnie z którą kapitał trafia tam, gdzie inwestorzy dostrzegają prawdopodobieństwo najwyższej stopy zwrotu. Aby możliwe było spełnienie tej zasady, konieczna jest wiedza o wysokości stóp zwrotu z inwestycji w różnego rodzaju przedsięwzięcia. Wiedza ta jest dostarczana przez instytucje rynków finansowych, w szczególności giełdy papierów wartościowych. Notowania akcji przedsiębiorstwa syntetycznie wyrażają atrakcyjność inwestowania w jego aktywa. Niższa dynamika zysku jest przez inwestorów karana mniejszą skłonnością do zakupu akcji, a przez to niższą dynamiką kursów, a to prosta droga do wymiany zarządu. Ten ostatni zatem, żeby spełnić oczekiwania właścicieli kapitału, zmierza do wykazania wyższej niż w innych przedsiębiorstwach dynamiki zysku i udowodnienia swojej przydatności. W tym celu dąży do poprawy pozycji kosztowej przez wykorzystanie mechanizmu efektów skali. Sprzyja to pogłębianiu stopnia koncentracji podmiotów gospodarczych, czyli zwiększaniu ich rozmiarów. Duże przedsiębiorstwa, mające znaczny kapitał i będące skuteczniejszymi w przyciąganiu nowego kapitału od przedsiębiorstw małych, mogą sobie pozwolić na ryzyko związane z wdrażaniem innowacyjnych technologii, dzięki którym są bardziej efektywne gospodarczo i stają się motorem wiecznego wzrostu. Żeby realizować ten ostatni, tworzą ciągle nowe produkty, wchodzą na nowe rynki, skutecznie konkurują z przedsiębiorstwami lokalnymi i wypierają je z rynku dzięki niższym kosztom wytwarzania, przejmują obiecujące start-upy i zużywają coraz więcej zasobów, przy czym nieustannie poszukują jak najtańszych ich źródeł. Wszystko po to, żeby wygenerować jeszcze większy zysk, który dzięki reinwestycji pozwoli stworzyć jeszcze większy kapitał. Antropolog ekonomiczny J. Hickel¹⁷ przyrównuje kapitał do wirusa, który jest zaprogramowany na samopowielanie się, a zatem „stara się przemienić wszystko, czego dotknie, w samopowielającą się replikę samego siebie, czyli w nowy kapitał. System ten staje się maszyną, której nie da się wyłączyć, bo jest zaprogramowana na ekspansję bez końca”.

Wiara w efektywność rynku jako mechanizmu regulacji i alokacji zasobów, będąca fundamentem neoliberalizmu, to jest dominującej doktryny gospodarczej, doprowadziła do tego, że – jak pisze E. Mączyńska¹⁸ – wszelkie działania gospodarcze są dopuszczalne i pożądane,

14 D. Mliczewska, *Przedsiębiorstwa rynkowe – geneza i rozwój*, „Handel Wewnętrzny” 2011, nr 5, s. 11–20.

15 *Podstawy nauki o przedsiębiorstwie*, red. J. Lichtarski, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2005, s. 28.

16 A. Noga, *Teorie przedsiębiorstw*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

17 J. Hickel, *Mniej znaczy lepiej. O tym, jak odejście od wzrostu gospodarczego ocali świat*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2022, s. 123.

18 E. Mączyńska, *Ekonomia – chrematystyczne deformacje*, „Rocznik Naukowy Wydziału Zarządzania w Ciechanowie” 2014, t. 8, nr 1–4, s. 5–20.

jeśli prowadzą do zysku, bez względu na koszty środowiskowe. Stworzyło to urodzajne podłoże dla działań nieetycznych, a wręcz szkodliwych dla środowiska i dla społeczności. Zwracają na to uwagę liczni ekonomiści oraz naukowcy z innych dyscyplin, żeby wymienić tylko niektórych: N. Stern¹⁹, J.E. Stiglitz²⁰, D. Harvey²¹, G. Kołodko²², P. Pysz²³, E. Mączyńska²⁴, G. Rist²⁵, G.A. Akerlof i R.J. Shiller²⁶ czy D. Kowalski²⁷. „Jak to możliwe, że ekonomiczna i polityczna koncepcja, która kosztem tak wielu służy tak niewielu, mogła zdobyć taką pozycję i siłę przetargową?” – pyta G. Kołodko²⁸. Laureat Nagrody Banku Szwecji im. A. Nobla w dziedzinie ekonomii J.E. Stiglitz uznaje, że nastąpił „triumf chciwości nad rozsądką”²⁹ objawiający się powszechnością paradygmatu wzrostu, nazywanego czasami, dla podkreślenia jego absurdu, „paradygmatem wiecznego wzrostu”. Niestety ci, którzy się na nim opierają, wydają się zupełnie pomijać problem wyczerpywalności zasobów dostępnych na Ziemi³⁰. Uświadomienie sobie faktu wyczerpywania nieodnawialnych zasobów stało się głównym źródłem krytyki paradygmatu (wiecznego) wzrostu³¹, a jednocześnie początkiem dyskusji na temat alternatywnych modeli organizacji życia gospodarczego. Nie jest to jednak dyskusja łatwa, ponieważ koncepcja wzrostu jest z wielu powodów niezwykle silnie ugruntowana. Wzrost jako taki ma pozytywną konotację, w pewnym stopniu wynikającą z ludzkiego pojmowania procesów obserwowanych w przyrodzie. W sferze ekonomicznej wzrost też najczęściej jest kojarzony ze zmianami pozytywnymi, tak jak np. wzrost PKB jest traktowany jako miara sukcesu, a osiągnięcie wysokich wartości wskaźników wzrostu gospodarczego dowodzi zaawansowania procesów rozwojowych. Trudno też sobie wyobrazić odejście od paradygmatu wzrostu, szczególnie że jego brak jest identyfikowany jako dowód kryzysu. Żaden z przytoczonych powodów nie jest jednak wystarczający, żeby uznać nieograniczony wzrost za paradygmat społecznie korzystny, a już na pewno za jedyny możliwy.

19 N. Stern, *Stern Review: The Economics of Climate Change*, HM Treasury, London 2006.

20 J.E. Stiglitz, *Freefall. Jazda bez trzymania*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2010, s. 277; *idem, People, Power, and Profits*, Penguin Books, London 2019.

21 D. Harvey, *Neoliberalizm. Historia katastrofy*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2008.

22 G. Kołodko, *Wędrujący świat*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2010.

23 P. Pysz, *Spółeczna gospodarka rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

24 E. Mączyńska, *op. cit.*, s. 5–20.

25 G. Rist, *Urojenia ekonomii*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2015.

26 G.A. Akerlof, R.J. Shiller, *Złowić frajera*, Wydawnictwo PTE, Warszawa 2017.

27 D. Kowalski, *Neoliberalizm szkoły chicagowskiej a kryzys gospodarczy XXI wieku w Stanach Zjednoczonych*, „Cattallaxy” 2019, t. 4, nr 2, s. 95–101.

28 G. Kołodko, *Wędrujący...*, s. 206.

29 J.E. Stiglitz, *Freefall...*, s. 277.

30 G. Rist, *op. cit.*, s. 185.

31 Oprócz prac wymienionych autorów krytyka ta jest zawarta w bardzo wielu publikacjach, poczynając od pierwszego raportu Klubu Rzymskiego: D.H. Meadows *et al.*, *The Limits to Growth*, Potomac Associates, 1972 czy raportu jubileuszowego: E.U. Weizsäcker, A. Wijkman, *Ejże! Kapitalizm, krótkowzroczność, populacja i zniszczenie planety*, Instytut Badań Stosowanych Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2018. Można ją także spotkać m.in. w takich pracach, jak: *Spółeczna granica wzrostu gospodarczego. Przyczynek do ekonomii szczęścia*, red. R. Bartkowiak, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2013; K. Raworth, *Ekonomia obwarzanka. Siedem sposobów myślenia o ekonomii XXI wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2021; J. Hickel, *op. cit.*

Jak zwraca uwagę A. Sopoćko³², wbrew oczekiwaniom generowany przez postęp technologiczny dochodowy przyływ nie unosi wszystkich łodzi. Skala nierówności dochodów jest obecnie większa niż w przeszłości³³. Świadczą o tym wyniki międzynarodowych badań przeprowadzonych przez T. Piketty'ego³⁴. Nie potwierdziła się prognoza S. Kuzneta z lat 50. XX w., zgodnie z którą wraz ze wzrostem PKB będzie następować zmniejszanie nierówności dochodowych³⁵. Ustalenia T. Piketty'ego wskazują na proces odwrotny – na postępujące wraz ze wzrostem PKB zwiększanie się nierówności na skutek zarówno rosnącego zróżnicowania wynagrodzeń, jak i zwiększającego się majątku. Jak twierdzi T. Piketty, „koncentracja kapitału osiąga niezwykle wysokie poziomy, niedające się pogodzić z wartościami merytokracji i zasadami sprawiedliwości społecznej, leżącymi u podstaw nowoczesnych społeczeństw demokratycznych”³⁶. Połowa świata nie ma praktycznie nic, a 1% najbogatszych posiada 38% światowego bogactwa. Skala nierówności ekonomicznych na świecie jest spektakularna, a niedawna pandemia COVID-19 tylko je pogłębiła – to główne wnioski z *World Inequality Report 2022*³⁷ na temat światowych nierówności dochodowych i majątkowych. Najbogatszy 1% ludzi uzyskuje co roku dochód w wysokości ok. 19 bln dol., co stanowi ok. 20% światowego PKB. Oznacza to, że niemal jedna piąta całej wykonywanej na świecie pracy i wszystkich wydobywanych zasobów służy jedynie bogaceniu się najbogatszych. Rosnące nierówności mają także swoje konsekwencje środowiskowe. Zgodnie z raportem międzynarodowej organizacji humanitarnej Oxfam 125 najbogatszych miliarderów świata emituje średnio ok. 3 mln ton dwutlenku węgla rocznie, co oznacza, że każdy z nich generuje ponad milion razy więcej niż przeciętna osoba z dolnych 90% ludzkości³⁸. Nie bez znaczenia jest to, że rosnące nierówności osłabiają demokratyczny mechanizm wpływu na funkcjonowanie systemu społeczno-gospodarczego zgodnie z interesem społecznym. Wzrost gospodarczy okazuje się korzystny przede wszystkim dla nielicznych elit, a dla reszty, a właściwie dla wszystkich, jego ekspansjonizm może być bardzo niebezpieczny, ponieważ destrukcyjnie oddziałuje na środowisko naturalne. Obserwowany jest ścisły związek między wzrostem PKB a zużyciem zasobów naturalnych³⁹ – można wręcz mówić o sprzęgnięciu PKB i wielkości zużytych zasobów, w tym energii. Mimo licznych innowacji technologicznych, którym kapitalizm bardzo sprzyja, rośnie globalny ślad materiałowy⁴⁰, co przyczynia się do ciągle rosnącej emisji dwutlenku węgla do atmosfery⁴¹ i potęguje ryzyko destabilizacji całego ekosystemu.

32 A. Sopoćko, *Zaskakujący kapitalizm. Miraże ekonomii XXI wieku*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2019.

33 G. Kołodko, *Nowy Pragmatyzm, czyli ekonomia i polityka dla przyszłości*, „*Ekonomista*” 2014, nr 2, s. 161–180.

34 T. Piketty, *Kapitał XXI wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2015.

35 S. Kuznets, *Economic Growth and Income Inequality*, „*The American Economic Review*” 1955, t. 45, nr 1, s. 1–28.

36 *Ibidem*, s. 36.

37 *World Inequality Report 2022*, <https://wir2022.wid.world/> [dostęp: 14 czerwca 2023 r.].

38 A. Maitland et al., *Carbon Billionaires*, Oxfam GB, 2022.

39 E. van der Voet, L. van Oers, I. Nikolic, *Dematerialization. Not Just a Matter of Weight*, „*Journal of Industrial Ecology*” 2004, t. 8, nr 4, s. 121–137.

40 J. Hickel, *op. cit.*, s. 140–147.

41 *Carbon Dioxide*, NASA, 2023, <https://climate.nasa.gov/vital-signs/carbon-dioxide/> [dostęp: 14 czerwca 2023 r.].

Główne założenia koncepcji postwzrostu

Postwzrost rozumiany jako koncepcja alternatywna dla neoliberalnego porządku społeczno-gospodarczego nie jest alternatywą jedyną. We wcześniejszym ordoliberalizmie i społecznej gospodarce rynkowej⁴² postulowano tworzenie ładu gospodarczego, tj. instytucjonalnej ramy procesu gospodarowania, oraz bardziej równomierny podział bogactwa. Tymczasem postwzrost, dewzrost i umiar to koncepcje stanowiące odpowiedź na nieco inny aspekt porządku neoliberalnego, tj. rabunkową eksploatację zasobów. Mają one bowiem wspólny mianownik – postulat ograniczenia zużycia zasobów Ziemi. Ich genezę można odnaleźć w opublikowanych w latach 70. XX w. pracach N. Georgescu-Roegeny⁴³ oraz raporcie Klubu Rzymskiego⁴⁴. To wtedy pojawiły się nowe obszary wiedzy – ekologia polityczna i ekonomia ekologiczna, w których nacisk kładziono na ograniczone zasoby Ziemi i negatywne skutki wzrostu gospodarczego dla środowiska. Postwzrost, semantycznie rzecz ujmując, oznacza to, co nastąpi po epoce zorientowanej na wzrost. Pojęcie to obejmuje różne warianty przyszłości: zarówno takie, które zakładają stabilizację poziomu zużywanego energii i materiałów (ang. *steady-state economy*)⁴⁵, ignorujące pojęcie wzrostu, szczególnie mierzonego za pomocą PKB (awzrost)⁴⁶, jak i te postulujące odejście od wzrostu i zmniejszenie zużycia zasobów, czyli dewzrost⁴⁷. Ten ostatni, jako najbardziej radykalny, jest oparty na następujących postulatach⁴⁸:

- odejściu od fetyszacji wzrostu gospodarczego jako nadrzędnego celu gospodarczego i odrzuceniu PKB jako dominującego wskaźnika używanego do oceny dobrobytu ze względu na nieoddawanie przez ten miernik faktycznych zmian w jakości życia,
- krytyce kapitalizmu jako systemu strukturalnie uzależnionego od wzrostu, który m.in. z tego powodu nie może dłużej funkcjonować na planecie o ograniczonych zasobach,
- zmniejszeniu całkowitego przepływu materii i energii w gospodarce światowej przy jednoczesnym ograniczaniu nierówności w skali globalnej.

Z czasem zalecenia redukcjonistyczne zostały nieco złagodzone i uzupełnione postulatami dotyczącymi eliminacji nierówności oraz troski o wspólne dobro i rozwój wspólnotowości. Podobne, ale jednak mniej radykalne – przynajmniej w warstwie semantycznej – jest pojęcie gospodarki umiaru, nazywane także Nowym Pragmatyzmem, przez które G. Kołodko rozumie zaspokajanie potrzeb ludzi w sposób pozwalający na zachowywanie stanu dynamicznej równowagi. Jak pisze: „Wzrost PKB to środek do celu, a nie cel. Najwyższy czas w państwach wysoko rozwiniętych odchodzić od maksymalizacji dochodu, przede wszystkim od śrubowania

42 P. Pysz, *Spółeczna gospodarka rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

43 N. Georgescu-Roegen, *The Entropy Law of the Economic Process*, Harvard University Press, Cambridge 1971.

44 D.H. Meadows *et al.*, *op. cit.*

45 H.E. Daly, *Steady-state Economics*, Island Press, 1991.

46 J.C.J.M. van den Bergh, *Environment versus Growth: A Criticism of „Degrowth” and a Plea for „A-growth”*, „Ecological Economics” 2011, t. 70, nr 5, s. 881–890.

47 *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, red. G. D’Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Routledge, London 2014.

48 R. Skrzypczyński, *Postwzrost, dewzrost, awzrost... Polska terminologia dla różnych wariantów przyszłości bez wzrostu*, „Czas Kultury” 2020, nr 3, s. 7–13.

w górę produktu krajowego brutto⁴⁹. Umiar ma odnosić się do skali zarówno wydobycia, jak i zużycia surowców, produkcji oraz konsumpcji. Jego istotną cechą ma być także dążenie do zmniejszenia różnic w dochodach, ponieważ przyrost społecznego zadowolenia jest wyższy w przypadku mniej nierównomiernego podziału bogactwa niż jego ilościowego wzrostu. Co więcej, wzrost gospodarczy jest bardziej trwały w państwach o relatywnie niskim poziomie nierówności dochodowych⁵⁰. Bardzo ważny postulat to tworzenie mechanizmów równoważenia strumieni i zasobów gospodarczych tak, aby zmniejszyć z jednej strony nadmiar, z drugiej – niedobór. Umiar to bowiem także ograniczanie skali marnotrawstwa oraz zaprzestanie życia na kredyt, tj. nieprzenoszenie długu publicznego na przyszłe pokolenia⁵¹. W zestawie postulatów ekonomii umiaru jest także konieczność ograniczenia szkodliwej środowiskowo działalności gospodarczej.

Koncepcja postwzrostu opiera się na nieco inaczej rozłożonych akcentach w proponowanym nowym porządku. Jego istotą, szczególnie w przypadku dewzrostu, jest planowa redukcja nadmiernego zużycia energii i zasobów naturalnych, dzięki której gospodarka będzie mogła powrócić do równowagi ze światem żyjącym w sposób bezpieczny i społecznie sprawiedliwy. Jeden z największych orędowników i promotorów idei postwzrostu S. Latouche jest zdania, że funkcjonowanie społeczeństwa, które jest oparte na idei wzrostu gospodarczego, niszczy środowisko przyrodnicze i generuje nierówności społeczne. Stwierdza też, że celem rozwoju jest społeczeństwo, które żyje lepiej, pracując i konsumując mniej⁵². Założeniem postwzrostu nie jest spadek PKB, choć nie można wykluczyć, że nastąpi. Jeśli jednak tak się stanie, wówczas nie będzie to przejaw recesji, czyli procesu niebezpiecznego i chaotycznego. Chodzi o zupełnie nowy porządek rzeczy, system, w którym wzrost nie będzie niezbędny, choć nie jest wykluczony. Nie będzie niezbędny, ponieważ – jak pokazują wyniki badań⁵³ – wzrost PKB nie oznacza jednoznacznie wzrostu jakości życia, w szczególności nie przekłada się na większy komfort emocjonalny ludzi, co wyjaśnia tzw. paradoks Easterlina⁵⁴. Uszczegółowieniem koncepcji postwzrostu jest zestaw proponowanych działań lub raczej postulatów⁵⁵:

- zredukowanie zużycia materiałów i energii, a w szczególności zmniejszenie skali marnotrawstwa,

49 G. Kołodko, *Nowy...*, s. 161–180.

50 *idem*, *Dokąd zmierza świat. Ekonomia polityczna przyszłości*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2013, s. 378–379.

51 M. Gorynia, *Czy możliwa jest ekonomia umiaru?*, „Bank” 2022, nr 8, s. 102–105.

52 B. Pogonowska, *Ekonomia postwzrostu wobec koncepcji CSR*, „Marketing i Rynek” 2018, nr 11.

53 T. Jackson, *The Post-growth Challenge: Secular Stagnation, Inequality and the Limits to Growth*, „Ecological Economics” 2019, nr 156, s. 236–246; G. Kołodko, *Dokąd...*, s. 378–379.

54 Paradoks Easterlina polega na tym, że mimo iż w ramach danej gospodarki osoby o wyższych dochodach oceniają swój poziom satysfakcji z życia jako wyższy w porównaniu z osobami o niższych dochodach, to nie zawsze jest tak, że w państwach o wyższych dochodach poziom satysfakcji z życia jest ogólnie wyższy w porównaniu z państwami, w których dochód jest niższy. R. Easterlin, *Will Raising the Incomes of All Raise the Happiness of All?*, „Journal of Economic Behavior and Organization” 1995, nr 27, s. 35–47; D. Kahneman, A. Deaton, *High Income Improves Evaluation of Life But Not Emotional Well-being*, „Proceedings of the National Academy of Sciences” 2010, t. 107, nr 38, s. 16489–16493.

55 J. Hickel, *op. cit.*, s. 51–52.

- skrócenie ze świadomym, planowanym i wymuszonym przez producentów szybkim starzeniem się sprzętu (to działanie nagminne mające na celu zwiększenie zysku i obrotów),
- wydłużenie czasu użytkowania dóbr przez dawanie im drugiego życia, a także okresu gwarancyjnego na produkowane towary,
- wprowadzenie zasady wspólnego użytkowania (np. rowerów, samochodów – co częściowo jest już wdrażane),
- rozszerzenie skali dostępu do dóbr publicznych – od zbiorowej komunikacji do zmniejszenia ilości pracy i tym samym podróży do niej,
- ograniczenie działalności branż ekologicznie szkodliwych – od produkcji plastiku przez przemysłową produkcję wołowiny do produkcji przedmiotów jednorazowego użytku,
- skrócenie łańcuchów dostaw, a tym samym – drogi od producenta do konsumenta,
- zmniejszenie dysproporcji dochodowych, szczególnie między warstwą zarządzającą a personelem wykonawczym.

Ekonomia postwzrostu – dylematy implementacji koncepcji

Na problem wdrożenia działań zalecanych w ramach realizacji postulatu ekonomii postwzrostu – czy jak chcą inni: umiaru – można spojrzeć z perspektywy uczestników życia społeczno-gospodarczego, czyli konsumentów, państwa i podmiotów gospodarczych.

Rozważania należałoby zacząć od konsumentów, widzianych już nie jako *homo oeconomicus*, ale *homo sustinens*⁵⁶, czyli kierujących się empatią i poczuciem sprawiedliwości, dbających także o przyszłe pokolenia i inne gatunki żyjące na Ziemi oraz o racjonalną, czyli nienadmierną, a na pewno nierabunkową eksploatację zasobów naturalnych. Można stworzyć długi katalog zaleceń zrównoważonej konsumpcji, opisywanej przez formuły 5R, 7R lub nawet więcej R, gdzie najczęściej pojawiającymi się hasłami-postulatami są: *refuse* (odmówić), *reduce* (zredukować), *reuse* (użyć ponownie), *recycle* (recyklingować), *repair* (naprawić), *repurpose* (użyć w innym celu), *reinvent* (wymyślić od nowa)⁵⁷. Za każdym z tych pojęć kryje się wykaz pożądanych działań, których wspólnym mianownikiem jest ograniczenie kupowania/pozyskiwania nowych produktów i redukcja konsumpcji. W szczególności istotne jest ograniczenie skali marnotrawstwa wody, energii oraz żywności. Tego typu działania racjonalizujące zużycie nie wymagają ponoszenia ofiary przez konsumentów, aczkolwiek nie obyją się bez żadnego wysiłku z ich strony. Zbieranie wody deszczowej, wykorzystywanie wody szarej (wody ściekowej wytwarzanej w gospodarstwie domowym w trakcie takich czynności, jak kąpiel lub mycie naczyń), preferowanie prysznicza zamiast kąpieli w wannie, zakręcanie kranu podczas mycia zębów i/lub golenia, stosowanie energooszczędnych źródeł światła i urządzeń domowych, ograniczanie strat ciepła w budynkach mieszkalnych, wyłączenie niepotrzebnych źródeł światła, wykorzystywanie resztek żywności, racjonalizacja zakupów żywności (np. przez sporządzenie listy zakupów po

56 B. Fiedor, *Instytucje formalne i nieformalne w kształtowaniu trwałego rozwoju*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, t. 40, nr 2, s. 83–107.

57 K. Kwiecień, *Gospodarka o obiegu zamkniętym – wyzwania dla przedsiębiorstw*, „Gospodarka w Praktyce i Teorii” 2018, t. 52, nr 3, s. 47–59, <https://doi.org/10.18778/1429-3730.52.04>.

sprawdzeniu domowych zapasów) są przykładami działań, które wymagają wprowadzenia wiedzy, zaangażowania oraz w niektórych przypadkach pewnych nakładów finansowych, ale nie noszą znamion ofiary polegającej na poświęceniu własnego komfortu. Trudniej wywołać pożądane, samoograniczające zachowania konsumentów, gdy trzeba się zdobyć na coś, co może być postrzegane jako wyrzeczenie. Dobrym przykładem tego zjawiska jest analiza skutków nagłośnienia w Polsce na początku 2023 r. raportu stowarzyszenia C40 Cities (skupiającego największe miasta świata, w tym Warszawę), opublikowanego w 2019 r. W raporcie tym zawarto postulaty ograniczenia konsumpcji w odniesieniu do następujących kategorii produktów i usług: budynki i infrastruktura, żywność, samochody, odzież, sprzęt elektroniczny oraz podróże lotnicze⁵⁸, spośród których niektóre mogą wydawać się dość radykalne, np. propozycje dotyczące skali ograniczenia spożycia mięsa i nabiału. Warto zwrócić uwagę na liczne głosy, w których pobrzmiwał strach i oburzenie z powodu podejrzenia, że oto dojść może do ograniczenia wolności wyboru. I mimo że np. ograniczenie konsumpcji mięsa jest w Polsce obserwowane od 2017 r.⁵⁹, to postulat radykalnego ograniczenia jego spożycia w państwie, w którym pamięć o kartkowym systemie dystrybucji jest wciąż żywa, trzeba formułować bardzo ostrożnie. W szczególności jest konieczne budowanie motywacji przez zachęty i wynagradzanie zachowań samoograniczających, dzięki którym wyrzeczenie zostanie przynajmniej częściowo zrekompensowane korzyścią – np. buspasy zapewniające pierwszeństwo środkom transportu publicznego powinny być absolutnym priorytetem, jeśli władze miasta oczekują rezygnacji z prywatnego samochodu na rzecz transportu zbiorowego.

Pozostaje zatem pytanie o to, jak sprawić, aby postwzrost i umiar nie kojarzyły się konsumentom wyłącznie z czymś wymuszonym, negatywnym i niechcianym. Jest to szczególnie ważne w czasach wysokiej inflacji, która ogranicza zdolność nabywczą konsumentów i zmusza ich do rezygnacji z zakupów. Istnieje uzasadniona obawa, że wymuszone decyzje dotyczące rezygnacji z konsumpcji spowodują jej wzrost wtedy, kiedy siła nabywcza wzrośnie.

W tym kontekście konieczne jest budowanie w ludziach poczucia sprawstwa i odpowiedzialności za planetę, co jest o tyle trudne, że skala oddziaływania na środowisko pojedynczych osób jest niewielka w porównaniu z wpływem na otoczenie przyrodnicze podmiotów gospodarczych. Jak wytworzyć w konsumentach przekonanie, że ich zachowania mogą mieć realny wpływ na środowisko? Jak ich skłonić do redukcji konsumpcji i wyzwolić ze swoistego dylematu więźnia⁶⁰, który w przypadku redukcji konsumpcji można opisać następująco: największa korzyść

58 *The Future of Urban Consumption in a 1.5°C World*, University of Leeds, ARUP, C40 Cities, 2019, <https://www.arup.com/-/media/arup/files/publications/c/arup-c40-the-future-of-urban-consumption-in-a-1-5c-world.pdf> [dostęp: 14 czerwca 2023 r.].

59 M. Haponiuk *et al.*, *Budżety gospodarstw domowych w Polsce w 2021 roku*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2022.

60 Dylemat więźnia to problem rozpatrywany na gruncie teorii gier, polegający na tym, że każdy gracz może zyskać, gdy zdradza przeciwnika, ale obaj stracą, jeśli obaj będą zdradzać. Jeżeli celem każdego z graczy jest maksymalizacja własnych korzyści, to lepszym wyborem jest zdradzać. Jeśli jednak będą współpracować (powstrzymają się od zdrady), to obaj poniosą karę, ale najmniejszą i równą. W odniesieniu do środowiska zdrada oznacza utrzymanie *status quo*, współpraca – ograniczenie konsumpcji, a maksymalizacja korzyści środowiskowych zawsze dotyczy zbiorowości.

środowiskowa wystąpi wtedy, gdy wszyscy ograniczą konsumpcję. Niestety, analogicznie do klasycznego dylematu więźnia najbardziej kusząca dla konsumenta jest opcja powstrzymania się od redukcji, czyli zachowanie konsumpcyjnego *status quo*, szczególnie wtedy, gdy konsumpcję redukują inni. Jak zatem sprawić, aby konsumenci (szczególnie ci, którzy konsumują dużo) chcieli ograniczyć swoje spożycie do poziomu przynoszącego zauważalne skutki? A także co zrobić, aby konsumenci mniej zamożni chcieli ograniczyć swoje aspiracje konsumpcyjne? Czy w ogóle moralne jest oczekiwanie wyrzeczeń od tych, których sytuacja materialna jest mniej uprzywilejowana?

Problemem może być również brak powszechnie dostępnej wiedzy o rozwiązaniach środowiskowo najbardziej korzystnych. A zatem czy lepsza na zakupy jest torba bawełniana czy plastikowa, czy lepszy jest samochód elektryczny, hybrydowy czy jednak z silnikiem Diesla? Do jakiej frakcji śmieci wyrzucić zużyte szczoteczki do zębów, styropianowe opakowania, maszynki do golenia czy smoczki dziecięce? Co robić, aby ograniczyć skalę marnotrawstwa żywności? Takie zagadnienia obowiązkowo powinny się znaleźć w programach edukacji na poziomie szkolnictwa podstawowego oraz średniego w Polsce, i to w wymiarze znacznie przekraczającym treść jednej lekcji.

Czego można oczekiwać od państwa? Przede wszystkim stworzenia formalnoprawnych ram rozwoju zrównoważonego prawdziwie, a nie tylko pozornie, czyli ładu, w ramach którego będzie się odbywać realizacja postulatu ordoliberalizmu, tj. „wolności w ramach ładu”⁶¹. To jednak jest zadanie dla silnych państw, dysponujących realną możliwością oddziaływania na sferę gospodarczą. O tę, niestety, coraz trudniej, ponieważ państwa stały się słabe. Dobrze ilustruje to przykład Walmartu, największego według rankingu „Fortune” pod względem przychodów przedsiębiorstwa świata⁶², które osiągnęło w 2022 r. przychód o wartości 611,3 mld dol.⁶³, podczas gdy Polska (zajmująca 22. miejsce w rankingu światowym Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW)) w tym samym roku, tj. 2022, osiągnęła PKB (w cenach bieżących) o wartości tylko o 12,6% wyższej, czyli 688,3 mld dol. (według danych MFW⁶⁴). Jak pisze G. Kołodko: „potężna pozycja kapitału jest prawie niczym już nieograniczona i niemająca równoważącego jego wpływu partnera [...], gdyż nie są nim ani rządy, ani organizacje międzynarodowe”⁶⁵. Państwa przestały zatem skutecznie wpływać na korporacje działające w wymiarze globalnym. Nie znaczy to jednak, że są zupełnie bezradne, ponieważ dysponują wieloma narzędziami polityki gospodarczej, którymi wywierają wpływ na podmioty gospodarcze działające w danym państwie. W szczególności jest to polityka fiskalna, na którą w odniesieniu do środowiska składają się następujące instrumenty: podatki ekologiczne, opłaty za korzystanie ze środowi-

61 E. Mączyńska, P. Pysz, *op. cit.*, s. 221–247.

62 *Global 500*, „Fortune”, 2022, <https://fortune.com/ranking/global500/> [dostęp: 14 czerwca 2023 r.].

63 Chodzi o rok finansowy, który zakończył się 31 stycznia 2023 r., w sprawozdawczości nazywany rokiem 2023. Walmart Inc., *2023 Financial Fact Book*, April 2023, https://s201.q4cdn.com/262069030/files/doc_downloads/Factbook/2023/FY23-Financial-Fact-Book.pdf [dostęp: 19 czerwca 2023 r.].

64 International Monetary Fund, *Republic of Poland. Country data*, <https://www.imf.org/en/Countries/POL>, [dostęp: 19 czerwca 2023 r.].

65 G. Kołodko, *Wędrujący...*, s. 251.

ska oraz kary administracyjne za jego zanieczyszczanie. Zgodnie z danymi Eurostatu w 2021 r. przychody z podatków ekologicznych⁶⁶ w Polsce wyniosły 16 589,85 mln EUR, co uplasowało ją na szóstym miejscu wśród państw Unii Europejskiej według wartości sumy podatków ekologicznych (za Niemcami, Francją, Włochami, Holandią i Hiszpanią). W relacji do PKB stanowiło to 2,89%, dla porównania w Niemczech – 1,8%⁶⁷. Oprócz podatków i opłat politykę ekologiczną można realizować przez stosowanie instrumentów pozytywnie motywujących, tj. ulg podatkowych oraz dopłat do rat kredytów dla przedsiębiorstw inwestujących w rozwiązania prośrodowiskowe, bezwrotnych dotacji na wsparcie wydatków na inwestycje proekologiczne, wydatków publicznych na ochronę środowiska, a także systemów zachęcających inwestorów do inwestowania w zrównoważone środowiskowo produkty finansowe. W Polsce te instrumenty wsparcia są raczej rozproszone i niewystarczająco rozwinięte. Tymczasem z badań wynika, że np. wydatki publiczne w państwach Unii Europejskiej są negatywnie skorelowane z poziomem zanieczyszczeń powietrza szkodliwymi gazami i pyłami⁶⁸. Kolejnym ważnym obszarem kształtowania polityki prośrodowiskowej są przepisy prawa, w szczególności zawarte w Prawie ochrony środowiska⁶⁹, określające zasady ochrony środowiska oraz warunki korzystania z jego zasobów. Wyzwaniem jest jednak kwestia, jak radykalnie przekierować gospodarkę na zielone tory. Odrębnym problemem jest niedostosowanie systemu energetycznego do zmienności produkcji energii elektrycznej z OZE (np. niewystarczająca pojemność magazynów energii elektrycznej, brak innych nośników energii wytworzonej na bazie energii elektrycznej) powodujące, że w czasie wysokiej produkcji prądu przez właściciele instalacji fotowoltaicznych może być wstrzymywany odbiór nadwyżek energii⁷⁰. Jeszcze innym wyzwaniem jest to, jak skłonić państwa, które dają przyzwolenie na rabunkową eksploatację zasobów, aby stworzyły mechanizmy niesprzyjające takim praktykom. Szczególnie chodzi tu o państwa dopiero aspirujące do grupy państw rozwiniętych, a jednocześnie dysponujące zasobami, których zachowanie jest ważne dla całego świata.

W jakim stopniu jest realne odejście od mierzenia rozmiarów gospodarek za pomocą PKB? Barrier stosowania zmodyfikowanych mierników systemu rachunków narodowych, uwzględniających jakość życia, w tym jakość środowiska naturalnego, jest wiele – to m.in. silny bezwład obowiązujących systemów rachunków narodowych i koszt ich przemodelowania.

I wreszcie: jak skłonić do zachowań prośrodowiskowych przedsiębiorców? Niektórzy z nich je podejmą, bo będzie to opłacalne w kontekście zmian postaw konsumentów, szczególnie

66 Zgodnie z metodyką Eurostatu do tej grupy zalicza się podatki i opłaty od: energii, transportu, zanieczyszczeń i zasobów naturalnych (J. Śleszyński, *Podatki Środowiskowe i podział na grupy podatków według metodyki Eurostatu*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2014, nr 3(69), s. 52–68).

67 Eurostat, *Environmental Tax Revenues*, 2023.

68 R. López, A. Palacios, *Why has Europe Become Environmentally Cleaner? Decomposing the Roles of Fiscal, Trade and Environmental Policies*, „Environmental and Resources Economics” 2014, nr 58, s. 91–108.

69 Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. nr 62, poz. 627).

70 W dniu 23 kwietnia 2023 r. Polskie Sieci Elektroenergetyczne ogłosiły zagrożenie bezpieczeństwa dostaw energii elektrycznej z powodu potrzeby sięgnięcia po redukcję generacji źródeł OZE przyłączonych do średniego napięcia (B. Sawicki, *Stan zagrożenia dostaw prądu. Za dużo energii ze słońca*, „Rzeczpospolita”, 23 kwietnia 2023).

jeśli będą temu sprzyjały warunki formalnoprawne. Jak jednak zmusić tych, którzy dewastują środowisko dla własnego zysku? Kto może skutecznie na nich wpłynąć? Nadzieją są różnego rodzaju formy ekonomii społecznej i przedsiębiorstw społecznych: wspólnoty (np. ogrody miejskie) i ekologiczne gospodarstwa (ang. *agro-ecology*), wspólnoty wiejskie ludów rodzimych, które doświadczyły negatywnych konsekwencji ekonomii zorientowanej na wzrost gospodarczy, przedsiębiorstwa kooperatywy, *open source manufacturing* oraz praktyki regulowane aksjologią ekonomii feministycznej⁷¹. To jednak ciągle raczej formy marginalne, jeśli chodzi o skalę działalności. Nadzieją są także bojkoty konsumenckie, dotychczas relatywnie mało skuteczne, ale nowe standardy działania są wyznaczane przez nowe okoliczności.

Podsumowanie

Wbrew licznym głosom, że wyżej wymienione postulaty dotyczące postwzrostu są utopijne, można obserwować nasilanie się zjawisk implementacji zasad gospodarki postwzrostu. Dla przykładu rośnie światowy rynek odzieży używanej, dzięki czemu jest możliwe ograniczenie produkcji nowej. Zgodnie z danymi Statisty⁷² w 2021 r. jego wartość wyniosła 138 mld dol., a przewiduje się, że w 2027 r. będzie to 351 mld dol. O ile w 2008 r. rynek odzieży używanej stanowił ok. 3% rynku odzieży, o tyle w 2028 r. udział ten, zgodnie z przewidywaniami, wyniesie 13%. Wysoki wzrost zauważa się także w odniesieniu do gospodarki współdzielenia – szacuje się, że wzrośnie w skali świata z 13 mld dol. w 2021 r. do 600 mld dol. do 2027 r.⁷³ Rozwój tej gospodarki to przede wszystkim dowód na atrakcyjność oferty polegającej na możliwości używania bez kupowania, doświadczenia bez własności, co niewątpliwie dowodzi, że jest możliwe odejście od tradycyjnie rozumianego konsumpcjonizmu⁷⁴ i tym samym zaistnienie popytowego ograniczenia podaży. Ważnym aspektem gospodarki współdzielenia są dobra wspólne (takie jak np. lasy, zbiorniki wodne, w tym łowiska) i modele zarządzania nimi. Jak dowiodła E. Ostrom⁷⁵, oprócz dwóch skrajnych rozwiązań, tj. prywatyzacji lub upaństwowienia, może być skuteczne zarządzanie przez samorządne instytucje powstałe jako wyraz samoorganizacji użytkowników. Do tego jednak, aby takie formy zarządzania mogły się upowszechnić, jest potrzebna edukacja, szczególnie w zakresie świadomości „prawa do jakości życia i rozwoju”⁷⁶, mechanizmów działań kolektywnych, a także konsekwencji zaniechania wspólnych działań oraz poczucia odpowiedzialności za nie. Bardzo ważna jest też zmiana mentalności, polegająca na przewartościowaniu życiowych priorytetów. Nie chodzi o to, żeby ludzie przestali się bogacić,

71 B. Pogonowska, *Ekonomia postwzrostu wobec koncepcji CSR*, „Marketing i Rynek” 2018, nr 11.

72 *Secondhand Apparel Market Value Worldwide From 2021 to 2026*, Statista, 2022, <https://www.statista.com/statistics/826162/apparel-resale-market-value-worldwide/> [dostęp: 14 czerwca 2023 r.].

73 *Value of the sharing economy worldwide in 2021 with a forecast for 2027*, Statista, 2023, <https://www.statista.com/statistics/830986/value-of-the-global-sharing-economy/> [dostęp: 14 czerwca 2023 r.].

74 M. Golka, *W cywilizacji konsumpcyjnej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2004.

75 E. Ostrom, *Dysponowanie wspólnymi zasobami*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2013.

76 J. Hausner, H. Izdebski, *Prawo do jakości życia i rozwoju [w:] Solidarni w rozwoju: Gdańsk – Polska – Europa – Świat*, Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, Kraków 2019, s. 193–219.

ale o to, żeby dostrzegli, że wielkie bogactwo niekoniecznie przekłada się na poczucie szczęścia i sukcesu życiowego. Żeby ludzie czuli się szczęśliwi, konieczne jest zaspokojenie ich ważnych życiowych potrzeb, w szczególności zapewnienie godnych warunków życia⁷⁷, ale nadmierne aspiracje materialne mogą prowadzić do pracy ponad siły zakłócającej *work-life balance* oraz do uwiąznięcia w więzi społecznych, silnie warunkujących poczucie szczęścia.

Bibliografia

- Akerlof G.A., Shiller R.J., *Złowiąc frajera*, Wydawnictwo PTE, Warszawa 2017.
- Banaszky P., Deszczyński P., Gorynia M., Malaga K., *Przesłanki modyfikacji wybranych koncepcji ekonomicznych na skutek pandemii COVID-19*, „Gospodarka Narodowa” 2021, nr 1(305), <https://doi.org/10.33119/GN/132485>.
- van den Bergh J.C.J.M., *Environment versus Growth: A Criticism of „Degrowth” and a Plea for „A-growth”*, „Ecological Economics” 2011, t. 70, nr 5, <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2010.09.035>.
- Brocki W., *Odpowiedzialna eksploatacja zasobów naturalnych na przykładzie rybołówstwa*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2015, nr 377, <https://doi.org/10.15611/pn.2015.377.18>.
- Haponiuk M., Jacyków D., Kowalewicz M., Mucha K., Siwiak K., Wągrowska U., *Budżety gospodarstw domowych w Polsce w 2021 roku*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2022.
- Carbon Dioxide*, NASA, 2023, <https://climate.nasa.gov/vital-signs/carbon-dioxide/>.
- Climate Change 2022. Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, red. P.R. Shukla, J. Skea, Cambridge University Press, Cambridge–UK–New York 2022, <https://doi.org/10.1017/9781009157926>.
- Daly H.E., *Steady-state Economics*, Island Press, 1991.
- Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, red. G. D’Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Routledge, London 2014.
- Earth Overshoot Day*, <https://www.overshootday.org/>.
- Easterlin R., *Will Raising the Incomes of all Raise the Happiness of All?*, „Journal of Economic Behavior and Organization” 1995, nr 27.
- Environmental Tax Revenues*, Eurostat 2023, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TEN00141/default/bar?lang=en>.
- Fiedor B., *Instytucje formalne i nieformalne w kształtowaniu trwałego rozwoju*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, t. 40, nr 2.
- Forbes H., Qusted T., O’Connor C., *Food Waste Index Report 2021*, United Nations Environment Programme, Nairobi 2021, <https://www.unep.org/resources/report/unep-food-waste-index-report-2021>.
- The Future of Urban Consumption in a 1.5°C World*, University of Leeds, ARUP, C40 Cities, 2019, <https://www.arup.com/-/media/arup/files/publications/c/arup-c40-the-future-of-urban-consumption-in-a-1-5c-world.pdf>.
- Garcia-Soto C., Cheng L., Caesar L., Schmidtko S., Jewett E.B., Cheripka A., Rigor I., Caballero A., Chiba S., Báez J.C., Zielinski T., Abraham J.P., *An Overview of Ocean Climate Change Indicators*, „Frontiers in Marine Science” 2021, nr 8(642372), <https://doi.org/10.3389/fmars.2021.642372>.
- Georgescu-Roegen N., *The Entropy Law of the Economic Process*, Harvard University Press, Cambridge 1971.
- Global 500*, „Fortune” 2022, <https://fortune.com/ranking/global500/>.

⁷⁷ T. Kanasz, *Uwarunkowania szczęścia*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2015.

- Golka M., *W cywilizacji konsumpcyjnej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2004.
- Gomes V.H.F., Vieira I.C.G., Salomão R.P., ter Steege H., *Amazonian Tree Species Threatened by Deforestation and Climate Change*, „Nature Climate Change” 2019, nr 9, <https://doi.org/10.1038/s41558-019-0500-2>.
- Gorynia M., *Czy możliwa jest ekonomia umiaru?*, „Bank” 2022, nr 8.
- Gorynia M., *O pięknie nauk ekonomicznych*, „Biuletyn PTE” 2018, nr 4(83).
- Harvey D., *Neoliberalizm. Historia katastrofy*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2008.
- Hausner J., Izdebski H., *Prawo do jakości życia i rozwoju [w:] Solidarni w rozwoju: Gdańsk – Polska – Europa – Świat*, Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, Kraków 2019.
- Hickel J., *Mniej znaczy lepiej. O tym, jak odejście od wzrostu gospodarczego ocali świat*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2022.
- Jackson T., *The Post-growth Challenge: Secular Stagnation, Inequality and the Limits to Growth*, „Ecological Economics” 2019, nr 156.
- Jastrzębska E., *Gospodarka o obiegu zamkniętym – nowa idea czy stare podejście? Dobre praktyki społecznie odpowiedzialnych przedsiębiorstw*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2017, nr 491, <https://doi.org/10.15611/pn.2017.491.21>.
- Kahneman D., Deaton A., *High Income Improves Evaluation of Life But Not Emotional Well-being*, „Proceedings of the National Academy of Sciences” 2010, t. 107, nr 38.
- Kanas T., *Uwarunkowania szczęścia*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2015.
- Kołodko G., *Dokąd zmierza świat. Ekonomia polityczna przyszłości*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2013.
- Kołodko G., *Nowy Pragmatyzm, czyli ekonomia i polityka dla przyszłości*, „Ekonomista” 2014, nr 2.
- Kołodko G., *Wędrujący świat*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2010.
- Kowalski D., *Neoliberalizm szkoły chicagowskiej a kryzys gospodarczy XXI wieku w Stanach Zjednoczonych*, „Catallaxy” 2019, t. 4, nr 2.
- Kuznets S., *Economic Growth and Income Inequality*, „The American Economic Review” 1955, t. 45, nr 1.
- Kwiecień K., *Gospodarka o obiegu zamkniętym – wyzwania dla przedsiębiorstw*, „Gospodarka w Praktyce i Teorii” 2018, t. 52, nr 3, <https://doi.org/10.18778/1429-3730.52.04>.
- Lal R., *Restoring Soil Quality to Mitigate Soil Degradation*, „Sustainability” 2015, nr 7, <https://doi.org/10.3390/su7055875>.
- López R., Palacios A., *Why Has Europe Become Environmentally Cleaner? Decomposing the Roles of Fiscal, Trade and Environmental Policies*, „Environmental and Resources Economics” 2014, nr 58.
- Łąba S., Bilka B., Tomaszewska M., Łąba R., Szczepański K., Tul-Krzyszczuk A., Kosicka-Gębska M., Kołożyn-Krajewska D., *Próba oszacowania strat i marnotrawstwa żywności w Polsce*, „Przemysł Spożywczy” 2020, t. 74, nr 11, <https://doi.org/10.15199/65.2020.11.2>.
- Maitland A., Lawson M., Stroot H., Poidatz A., Khalfan A., Dabi N., *Carbon Billionaires*, Oxfam GB, 2022.
- Mączyńska E., *Ekonomia – chrematystyczne deformacje*, „Rocznik Naukowy Wydziału Zarządzania w Ciechanowie” 2014, t. 8, nr 1–4.
- Mączyńska E., Pysz P., *Liberalizm, neoliberalizm i ordoliberalizm*, „Ekonomista” 2014, nr 3.
- Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens III W.W., *The Limits to Growth*, Potomac Associates, 1972.
- Merton R., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Mliczewska D., *Przedsiębiorstwa rynkowe – geneza i rozwój*, „Handel Wewnętrzny” 2011, nr 5.

- Noga A., *Teorie przedsiębiorstw*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Ostrom E., *Dysponowanie wspólnymi zasobami*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2013.
- Piketty T., *Kapitał XXI wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2015.
- Podstawy nauki o przedsiębiorstwie*, red. J. Lichtarski, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2005.
- Pogonowska B., *Ekonomia postwzrostu wobec koncepcji CSR*, „Marketing i Rynek” 2018, nr 11.
- Pysz P., *Społeczna gospodarka rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Raworth K., *Ekonomia obwarzanka. Siedem sposobów myślenia o ekonomii XXI wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2021.
- Rist G., *Urojenia ekonomii*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2015.
- Sawicki B., *Stan zagrożenia dostaw prądu. Za dużo energii ze słońca*, „Rzeczpospolita”, 23 kwietnia 2023, <https://energia.rp.pl/oze/art38374801-stan-zagrozenia-dostaw-pradu-za-duzo-energii-ze-slonca>.
- Secondhand Apparel Market Value Worldwide from 2021 to 2026*, Statista, 2022, <https://www.statista.com/statistics/826162/apparel-resale-market-value-worldwide/>.
- Skrzypczyński R., *Postwzrost, dewzrost, awzrost... Polska terminologia dla różnych wariantów przyszłości bez wzrostu*, „Czas Kultury” 2020, nr 3.
- Sopoćko A., *Zaskakujący kapitalizm. Miraże ekonomii XXI wieku*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2019.
- Społeczna granica wzrostu gospodarczego. Przyczynek do ekonomii szczęścia*, red. R. Bartkowiak, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2013.
- Stern N., *Stern Review: The Economics of Climate Change*, HM Treasury, London 2006.
- Stiglitz J.E., *Freefall. Jazda bez trzymanki*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2010.
- Stiglitz J.E., *People, Power, and Profits*, Penguin Books, London 2019.
- Śleszyński J., *Podatki środowiskowe i podział na grupy podatków według metodyki Eurostatu*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2014, nr 3(69).
- Value of the Sharing Economy Worldwide in 2021 with a Forecast for 2027*, Statista, 2023, <https://www.statista.com/statistics/830986/value-of-the-global-sharing-economy/>.
- Weizsäcker E.U., Wijkman A., *Ejże! Kapitalizm, krótkowzroczność, populacja i zniszczenie planety*, Instytut Badań Stosowanych Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2018.
- World Inequality Report 2022*, <https://wir2022.wid.world/>.

Akty prawne

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. nr 62, poz. 627).